

НОВИЙ КРОК НА ШЛЯХУ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Рец. на збірку «Историко-географический сборник». – Краснодар, 2007. – Вип. 1. – 492 с.

Історична географія – це інтегрована дисципліна, що виникла на межі історії та географії і розглядає певну територію на визначеному історичному етапі її розвитку. Історична географія належить до комплексу СІД. Вона вивчає географію історичного минулого людства і допомагає пізнавати взаємозв'язок суспільства та географічного середовища за певний проміжок історичного часу.

Сьогодні історична географія переживає неабиякий підйом як в Україні, так і за її межами. В багатьох університетах та інститутах нашої держави історична географія вивчається досить активно їй приділяється належна увага. Дедалі частіше випускаються в світ наукові праці та окремі збірки статей, в яких висвітлюється сучасний стан розвитку історичної географії. Так, зокрема, в Інституті історії України НАН України протягом багатьох років плідно працюють над виданням збірників під назвою «Историко-географічні дослідження в Україні».

Історичну географію належним чином вивчають і в Росії. Так, при Інституті географії РАН створено спеціальне відділення історії географічних знань та історичної географії. Основними напрямками наукової діяльності цієї структури є:

- теорія та методологія історичної географії;
- історіографія історичної географії;
- сучасні наукові школи історичної географії;
- історична географія і суміжні дисципліни;
- історична географія населення, культури, господарства;
- історична картографія, топографія і ономастики та ін.

Найбільш змістовні наукові дослідження Інституту географії РАН знаходять своє місце на сторінках наукової збірки «Вестник исторической географии».

У 2007 р. Краснодарське регіональне відділення Російського географічного товариства разом з Кубанським державним університетом започаткувало нову наукову збірку під назвою «Историко-географический сборник». Цього ж року побачив світ перший випуск названого видання. У його підготовці до друку активну участь взяла Краснодарська краєва суспільна організація «Україна – Кубань», видання здійснило товариство «Картика».

Збірку було рекомендовано до друку на засіданні Президії Краснодарського відділення Російського географічного товариства і Вченої ради факультету історії, соціології та міжнародних відносин Кубанського державного університету.

Вона присвячена 90-річчю зі дня народження відомого історика-картографа Б.Г. Галковича. На 492 сторінках великого формату зібрані цікаві наукові матеріали за такими напрямками досліджень:

- історична географія;

- історична картографія;
- історія географії;
- історія картографії;
- топоніміка.

Збірка багато ілюстрована, містить понад 50 карт та велику кількість малюнків і таблиць.

Приємно відзначити, що до збірки увійшли статті, які були написані співробітниками Інституту історії України НАН України та іншими українськими науковцями, а також те, що зміст збірки подано не тільки російською та англійською, але й українською мовою. До редакційної колегії видання увійшли відомі українські вчені України: д.і.н. М.Ф. Дмитрієнко (Київ) та д.і.н. І.П. Ковальчук (Львів).

Перший випуск «Историко-географического сборника» відкриває біографічна розвідка про видатного історика і картографа Б.Г. Галковича, який народився у 1917 р. З 1948 р. він працював у Головному управлінні геодезії та картографії, а трохи згодом – в Інституті історії СРСР і брав активну участь у створенні багатьох історичних карт.

Тільки за десять років (1951–1961 рр.) за його участю було складено 324 оригінальні карти, що увійшли до багатотомної «Всемирной истории». Після виходу у світ цієї фундаментальної праці Б.Г. Галковича залучили до підготовки видання 12-томної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней». Одночасно Б.Г. Галкович працював у секторі історичної картографії Інституту історії СРСР і займався створенням академічного атласу історії СРСР.

На сьогодні достатньо широко відомі наукові розробки Б.Г. Галковича, зокрема «Предмет и задачи исторической картографии», «Картографический метод в историко-географическом исследовании», «Современные способы и приемы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах» та ін. Плідно працюючи у галузі історичної картографії, Б.Г. Галкович залишив по собі велику спадщину для наступних поколінь – близько 700 авторських карт.

На сторінках рецензованої збірки вміщено бібліографію наукових праць Б.Г. Галковича і перелік його картографічних творів. Тут також опубліковано кілька його найважливіших студій: «Методика изучения картографических источников XVIII в.», «Современные способы и приемы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах» і досі актуальна стаття «Историческая картография: предмет, метод и возможности».

Б.Г. Галкович відзначав, що географічні карти є важливим і незамінним джерелом просторової інформації для історичних досліджень. Історична карта – це матеріалізоване різностороннє знання. Вона виступає як в якості джерела цінної інформації, так і самостійного картографічного твору. Історична картографія розглядається як природничо-історична наукова дисципліна, що вивчає за допомогою історико-картографічного методу розміщення і просторово-часові зв'язки явищ та процесів природи та суспільства різних епох.

Вельми цікавою нам видається наукова розвідка А.В. Бойка, зав. кафедрою джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорозького університету – «Атласы Южной Украины последней четверти XVIII века». Маємо сім таких атласів, а також великомасштабні генеральні плани та описи до них. На превеликий жаль, ці документи на сьогодні вивчені недостатньо і подальше їх дослідження досить цікаве і перспективне.

Вже багато років плідно працює на ниві історичної картографії головний редактор видавництва «Мапа» Ю.І. Лоза (Київ). У збірці надрукована його стаття «О концепции и структуре Большого исторического атласа Украины». Комплексні історичні атласи окремих країн – не менш важливі, аніж національні атласи. Проте в Україні досі не створено такого атласу. Тривалий час розробки велися силами відомих українських вчених Ф. Шевченка й І. Крип'якевича, але ці проекти так і не були реалізовані. Слід віддати належне закордонним картографам, які останнім часом видали кілька атласів України. Проте їх можливості були дещо обмежені, особливо щодо використання джерельної бази. Саме тому видавництво «Мапа» розпочало роботу над створенням власного атласу історії України. Досвід подібної роботи у цього видавництва вже достатній, адже до свого часу воно видало багато навчальних історичних атласів для середньої школи.

Найголовніше місце у концепції нового атласу посідає відображення комплексу подій та явищ історії українського етносу у тих просторових межах, у яких він перебував на визначений часовий термін. Тобто на картах, що відображають певний історичний проміжок часу, повинно бути зображена та територія, яку українство займало у відповідний хронологічний період, без обмеження території картографування сучасними політико-адміністративними кордонами. Це обумовлено загальновідомою істиною, що політичні кордони ніколи не співпадають з етнічними або лінгвістичними межами.

Крім розселення українського етносу почесне місце у новому атласі займуть теми, що стосуються історії становлення української державності. Карти віддзеркалять історію Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Української Козацької держави тощо. Планується, що події української історії будуть подані у тісному взаємозв'язку з подіями європейської та світової історії. Це цілком відповідає сучасним науковим поглядам, адже Україна завжди була частиною Європи і розвивалася за світовими законами.

Загалом заплановано, що до нового «Великого історичного атласу України» увійде понад 400 карт. Кожний новий розділ атласу буде відкриватися короткою історичною довідкою про цей хронологічний період. У якості довідкового матеріалу залучатимуться ілюстративні матеріали і довідково-статистичні відомості.

У рецензованій збірці вміщена стаття Т.В. Чухліба «Территория, границы и международный статус украинского правобережного гетманата (материалы для подготовки одной из карт Национального атласа Украины)». Хоча цей атлас вже побачив світ (презентація цього видання відбулася наприкінці березня 2008 р.), проте дана наукова розвідка цікава й до сьогодні.

В процесі підготовки до видання Національного атласу України науковці Інституту історії України НАН України виконали для нього цілий ряд оригінальних карт до розділу «Історія». Велика увага була приділена матеріалам, присвяченим добі козацтва (XVI–XVIII ст.).

Українська революція середини XVII ст. суттєво вплинула на геополітичну карту Європи того часу і внесла значні зміни у співвідношення сил між європейськими державами. На європейських теренах виникло нове державне утворення на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, яке шукало підтримки і претендувало на міжнародний статус.

До 1648 р. Правобережна Україна охоплювала території Київського, Брацлавського, Волинського і Подільського воєводств, що входили до складу Речі Посполитої. Хмельниччина значно змінила адміністративно-територіальний устрій Правобережжя. З'явився полково-сотенний поділ його території, виникли Київський, Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський та Білоцерківський полки. Поступово територія, що перейшла під владу Б. Хмельницького, значно зростає. Кордони Козацької держави були закріплені Зборівським договором 1649 р., але з плином часу вони постійно змінювалися, що й було відображено на сучасних історичних картах, розроблених для Національного атласу України. Тут також знайшли своє місце межі і центри козацьких полків, кордони воєводств Речі Посполитої, бойові походи і місця битв та ін.

Тему українського козацтва на сторінках збірки продовжує стаття А.М. Авраменка «Новые карты для Атласа истории казачества». Попри велику зацікавленість з боку науковців і фахівців, ідея створення нового атласу з історії козацтва поки що не знайшла підтримки серед сучасної козацької верхівки. В статті йдеться про нові картографічні матеріали з історії козацьких військ України та Росії з XV до початку XX ст.

У статті зав. кафедру картографії Львівського національного університету І.П. Ковальчука «Анализ истории картографирования территории Украины: направления, достижения, перспективы» зроблено всебічний аналіз історії картографування території нашої держави. Підвищена увага сучасних вчених до історії становлення картографічної науки в Україні обумовлена кількома причинами: недостатньою вивченістю історії картографування території України, спробою оцінити внесок вітчизняних вчених у розвиток цієї галузі знань, пошуком різночасових картографічних джерел, необхідністю створення реєстру старовинних карт, потребою створення електронних (цифрових) копій картографічних джерел минулих століть.

І.П. Ковальчук не обминув увагою ані джерельну базу, ані видатних дослідників, що вивчали картографічну спадщину України та історію картографування її території. Особливо відзначено наукові праці таких вчених як Я.Р. Дашкевич, І.П. Крип'якевич, В.Л. Кубійович, В.Г. Ляскоронський, В.П. Павлова, Р.І. Сосса та ін.

Картографічна спадщина України налічує багато тисяч різноманітних творів та матеріалів. Найдревнішою картою вважають зображення території сучасної Канівщини, виконане на кістці мамонта. Воно було створено приблизно 13 тисяч ро-

ків тому назад. У більш пізні історичні часи територію сучасної України було відображено у «Географії» Птоломея, на середньовічних портоланах, на польських, австрійських і російських картах та атласах.

Перспективними напрямками розвитку вітчизняної картографії та історико-географічних досліджень І.П. Ковальчук вважає:

- вдосконалення технологій складання тематичних і загальних географічних карт;
- розширення використання найсучасніших методів отримання й використання інформації і новітнього програмного забезпечення при створенні нових карт;
- якнайскоріше створення й видання Національного атласу України та Національного історичного атласу України;
- створення серії тематичних карт України;
- створення електронних карт, навчальних посібників та іншої спеціальної літератури.

Темі історико-географічних та історико-картографічних досліджень присвячено статтю М.Ф. Дмитриєнко і С.Б. Хведчені. Автори висвітлили розвиток цих дисциплін в Інституті історії України НАН України, де вони активно розроблялися з 1960-х рр. і нині набули нового імпульсу.

Історико-географічні дослідження здавна були традиційним напрямком вивчення стану навколишнього середовища у його нескінченному розвитку. Природничі науки широко застосовували методи і засоби історичної географії для вивчення природних, демографічних та економічних складових. Анітрохи не менше використовувалися й методи історико-картографічних досліджень.

Історична картографія або історичне картознавство – спеціальна історична дисципліна, що займається вивченням, створенням і використанням історичних карт та атласів, а також досліджує старовинні картографічні зображення.

Місце і роль історичної картографії як окремої системи знань визначається об'єктивною потребою сучасного суспільства в його подальшому розвитку, в умовах різкого зростання значення наукових досліджень для соціально-економічної і політичної історії та культури України. Наукове пізнання історичних процесів, що відбувалися на українських теренах, передбачає залучення широкої комплексної джерельної бази, зокрема картографічних матеріалів, як стародавніх, так і сучасних, що є невід'ємним джерелом для будь-яких історичних досліджень.

Стаття інформує про роботу відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України, який було створено на базі сектора історичної географії та картографії у 1994 р., про складання авторського оригіналу Національного атласу України, що планувалося видати у трьох томах, про плідну працю фахівців відділу над розробкою наукової тематики, про підготовку і видання наукових збірок, колективних та індивідуальних монографій.

За роки свого існування відділ спеціальних історичних дисциплін став своєрідним науковим центром у цій царині наукових знань, співробітники відділу надавали наукові консультації з різних історичних проблем фахівцям з наукових

установ та вищих навчальних закладів. Слід зазначити, що за короткий час відділ зумів налагодити співробітництво з вченими з Росії, Білорусі, Польщі та інших країн. Результати співпраці проявились у вигляді обміну науковою літературою, обміну статтями для публікації у збірниках. З метою пропаганди наукових здобутків у галузі спеціальних історичних дисциплін і історичної географії та картографії зокрема, науковці відділу багато виступають з доповідями та повідомленнями на міжнародних наукових конференціях, читаннях, семінарах, по радіо, на телебаченні.

Тему історичного картографування продовжує стаття П.В. Жумаря «История картографирования и историческая картография Беларуси (ретроспективный обзор)». Білоруський науковець простежив основні етапи картографування території Білорусі, дослідив процес становлення і розвитку національної історичної картографії.

Після розпаду СРСР і створення незалежної білоруської держави на хвилі національного відродження у дослідників значно зросла зацікавленість у розробці історико-географічної тематики. Один за одним почали виходити нові атласи, які досить вдало заповнювали лакуни і висвітлювали «білі плями» історії. Так, зокрема, треба відзначити «Нацыянальны атлас Беларусі» (2002 р.), до якого увійшло чимало історичних карт. У 2004 р. вийшов друком «Атлас гісторыі Беларусі». Його картографічний матеріал охопив практично увесь історичний проміжок часу – від найдавніших часів і до сьогодення та був вельми важливим доповненням до 6-томної «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Попри усі позитивні якості, ці атласи мали й деякі вади, про які теж йдеться у статті. Виправити усі недоліки повинне нове видання історичного атласу Білорусі, яке незабаром побачить світ.

Питання сучасної методології розглянуто В.А. Низоцевим у статті «Методологические аспекты изучения антропогенной эволюции ландшафтов Центральной России». Визначено шість основних етапів вивчення еволюції антропогенного впливу на формування нових ландшафтів.

Формування гідрологічних назв спробував з'ясувати Г.А. Галкін у своїй статті «Древние и средневековые названия южных морей и рек на территории бывшего СССР». Автор розвідки розглянув назви багатьох великих річок і південних морів. Зокрема, автор статті навів кілька версій щодо походження назви Дніпра. Згідно з давньогрецькими джерелами Данапріс (Дніпро) трактується як «Глибока ріка». Назва Дніпра – Борисфен (широке місце, широка область) у давнину відносилася до гирла ріки. Розглянуто також інші назви головної ріки України: Данапрій, Славутич, Діабрус, Ньпр, Непра, Ниепер та ін.

Не можна обійти увагою статтю директора Інституту історії природознавства РАН О.В. Постникова «Илийский вопрос в формировании русско-китайской границы: историко-географические аспекты». Взагалі наукові праці цього вченого з історичної географії та історичної картографії завжди були основоположними на шляху розвитку науки. Нові цікаві аспекти використання старовинних картографічних зображень О.В. Постников розглянув у своїй розвідці щодо формування російських кордонів.

Деякі питання транскордонних регіонів висвітлено у статті Т.І. Герасименко «Историко-географический аспект исследования трансграничных регионов». Після 1991 р. на теренах колишнього СРСР було створено цілий ряд незалежних держав. При цьому нові державні кордони часто розділяють єдиний історичний, соціально-економічний, екологічний та культурно-географічний простір. Саме про проблеми транскордонних регіонів йдеться у цій статті. На прикладі Оренбурзько-Казахстанського району розглянуті питання, що виникли після створення нових державних кордонів між Росією та Казахстаном. Зроблено висновок, що без належних історико-географічних досліджень неможливо провести точну делімітацію, зробити слушне районування, діагностувати потенційно конфліктні ситуації, прогнозувати подальший розвиток системи і виявити головні напрямки регіональної та зовнішньої політики.

Багато уваги у рецензованому збірнику приділено питанням, що пов'язані з історією козацтва. Про це йдеться у статтях О.В. Матвеева «Кубанские казаки на Кушке (пограничный конфликт 1885 г.)», О.В. Ратушняка «К вопросу о географическом размещении казаков и казачьих объединений в эмиграции в 1920–1930-е годы», А.М. Авраменка «Материалы межевой комиссии Черноморского казачьего войска (1848–1860 гг.)».

Загалом ця збірка заслуговує на нашу найвищу оцінку. Єдине зауваження стосується не її змісту, а самого видання. Великий формат та велика кількість сторінок потребують іншого оформлення. М'яка обкладинка книжки не витримує навіть першого розгортання, і сторінки книжки розсипаються. Очевидно, що таке видання треба було робити або у двох томах, або у твердій обкладинці, хоча це, звичайно, призвело б до значного здорожчання.

В цілому, рецензовану збірку слід вважати вдалим і, безумовно, актуальним, виданням. Завдання, що були поставлені перед редакційною колегією і авторами окремих статей, виконані ними на високому науковому рівні. Разом з тим, наукове значення піднятих проблем потребує подальших ґрунтовних досліджень, теоретичних розробок і практичних напрацювань.

Дане видання буде корисним і стане у нагоді не тільки фахівцям з історичної географії та історичної картографії, але й більш широкому загалу: історикам, картографам, географам, викладачам вузів, працівникам музеїв, краєзнавцям, аспірантам та студентам.